

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК
ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА**

ЛИТВИНЕНКО Ярослав Володимирович

УДК 726:2-523.4 (477-25)+719(477)

**ІНТЕР'ЄРИ БЛИЖНІХ І ДАЛЬНІХ ПЕЧЕР КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ
ЛАВРИ ЯК ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ**

26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі культурної спадщини Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор
Ластовський Валерій Васильович,
Київський національний університет
культури і мистецтв,
професор кафедри міжнародних відносин

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України
Моця Олександр Петрович,
Інститут археології НАН України,
завідувач відділу давньоруської та
середньовічної археології

кандидат історичних наук
Бобровський Тимур Анатолійович,
Національний заповідник
«Софія Київська»,
молодший науковий співробітник

Захист відбудеться «11» квітня 2019 р. об 11:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.252.01 у Центрі пам'яткознавства НАН України і УТОПК (адреса: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПК (адреса: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19).

Автореферат розіслано « » березня 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

А. О. Горькова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Проблема дослідження інтер'єрів Ближніх і Дальніх печер Києво-Печерської лаври складна і багатогранна. Вивченням її покликані займатися такі науки як археологія, різні галузі історії, геологія, філософія, соціологія, мистецтвознавство та ін. У кожній з названих галузей гуманітарного та природничо-наукового знання постановка проблеми дослідження інтер'єрів лаврських печер та їх місця в українській (а ширше – європейській та світовій) культурній спадщині мають свою специфіку. На різних історичних етапах міждисциплінарного вивчення проблема вирішувалася із різним ступенем науковості (впорядкованості, обґрунтованості та практичної ефективності).

Підземні комплекси – Ближні та Дальні печери – є унікальними пам'ятками Києво-Печерської лаври. З них почалася тисячолітня історія славетної обителі: саме тут в XI ст. був заснований монастир.

Проблема вивчення лаврських підземних інтер'єрів вважається особливо значущою і необхідною в аспекті збереження спадщини Києво-Печерської лаври, оскільки вона є складовою, а часом, і домінуючою частиною комплексних досліджень печерних монастирських комплексів як в Україні, так і за її межами. Археологічні, топографічні та історичні дослідження проводилися з початку ХХ ст. неодноразово. Проблема внутрішнього оформлення лаврських лабіринтів, основу якого становить ідейний взаємозв'язок і архітектурно-художній синтез підземних приміщень, храмових іконостасів, монументального живопису, стінних написів – графіті в печерних відгалуженнях, і на початку ХХІ ст. залишається нез'ясованою. У жодному з відомих печерних монастирських комплексів в Україні подібних названих вище компонентів оформлення печерних інтер'єрів, яке є в лабіринтах Києво-Печерської лаври, не існує.

Не підлягає сумніву актуальність і невідкладність вивчення інтер'єрів Ближніх і Дальніх печер в контексті охорони пам'яток: постійні незворотні процеси, пов'язані з мікрокліматом печер, перезволоженням ґрунту і людським фактором, призводять часто до зникнення зі стін написів – графіті, до

незворотних корозійних процесів металевих іконостасів у підземних церквах і втрати стінопису. Тому саме комплексне дослідження інтер'єрів Ближніх і Дальніх печер з урахуванням їх дбайливого збереження як цінного об'єкта вітчизняної культурної спадщини, має стати важливим аспектом в проблемі вивчення печер Києво-Печерської лаври.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою науково-дослідної роботи Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури: «Культурна спадщина у формуванні соціогуманітарного простору в Україні на початку ХХІ століття» (державний реєстраційний № 0113U000393).

Метою дослідження є комплексне вивчення історії створення та розвитку печерного настінного живопису, ікон та іконостасів в підземних храмах Ближніх та Дальніх печер, а також графіті у Варязьких печерах в контексті генезису оформлення печерних інтер'єрів Києво-Печерської лаври та їх сучасного збереження.

Відповідно до мети автором визначені наступні **завдання дослідження:**

- визначити стан наукової розробки теми, проаналізувати історіографію за темою дослідження;
- дослідити джерельну базу для розкриття теми;
- встановити основні етапи створення стінного живопису у Ближніх і Дальніх печерах;
- визначити художню програму стінопису у Ближніх і Дальніх печерах;
- визначити стилістичні напрями, в яких створювався архітектурно-декоративний вигляд металевих іконостасів у печерних храмах та їх іконопис;
- встановити типи поховальних споруд у лаврських печерах;
- здійснити класифікацію графіті за тематичними групами та встановити етапи появи написів на стінах та склепіннях Варязьких печер;
- виявити проблеми охорони, збереження та музеєфікації монументального живопису, іконостасів підземних храмів у Ближніх і Дальніх печерах Києво-Печерської лаври.

Об'єктом дослідження є інтер'єри Ближніх і Дальніх печер Києво-Печерської лаври.

Предметом дослідження є історія створення та розвиток підземних храмових іконостасів, стінопису, графіті та поховальних споруд в Ближніх і Дальніх печерах Києво-Печерської лаври.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з XII ст. до початку XXI ст. Нижня межа обумовлена датуванням збережених фрагментів живопису на стародавніх відгалудженнях Ближніх печер – ділянках «преподобного Нестора» та «преподобного Меркурія». Верхня межа обумовлена значними втратами та змінами в інтер'єрах лаврських печер, що відбулися на початку XXI ст.

Територіальні межі дослідження окреслюються територією Києво-Печерської лаври, до складу якої входять лабіринти Ближніх і Дальніх печер.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становить сукупність принципів історизму, об'єктивності та міждисциплінарних підходів, які реалізовувалися шляхом застосування наукових методів дослідження. Зважаючи на міждисциплінарний характер дослідження, воно здійснене на основі методів історичної науки та спеціальної наукової дисципліни – пам'яткознавства. Серед загальнонаукових методів застосовані: метод першоджерел, бібліографічний, описовий, хіміко-технологічний, метод іконологічної інтерпретації, компаративний, палеографічний та метод натурних досліджень. Застосування цих методів дозволило здійснити систематизацію фактологічного матеріалу з подальшим його опрацюванням в хронологічному і предметному порядку, що дозволило послідовно підійти у дисертаційній роботі до вирішення поставлених завдань.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що:

вперше:

– визначені основні етапи формування стилістики підземних іконостасів, що безпосередньо пов'язано з процесом зміни їх дерев'яної основи на металеву;

– проаналізовані особливості архітектурно-художньої стилістики печерних іконостасів;

– проведений іконографічний та художньо-стилістичний аналіз іконостасних ікон, їх порівняння з пам'ятками вітчизняного та західноєвропейського мистецтва;

– означені основні етапи живописного оформлення інтер'єрів Ближніх і Дальніх печер;

– проведено художньо-порівняльний аналіз живопису у Ближніх і Дальніх печерах (стінопис XVII–XIX ст.);

– проведено дослідження графіті Варязьких печер у Дальніх лабіринтах Києво-Печерської лаври з їх послідовним аналізом.

Уточнено:

– типи поховальних споруд у Ближніх і Дальніх печер Києво-Печерської лаври.

Запропоновано:

– рекомендації щодо охорони та музеєфікації стінопису та іконостасів підземних церков в Ближніх і Дальніх печерах Києво-Печерської лаври, які мають бути використані в роботі Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (далі – НКПШЗ).

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання при роботі із екскурсводами НКПШЗ, підготовці лекцій з історії музейної справи і пам'яткоохоронної роботи, при розробці туристичних маршрутів та екскурсійних тем, підготовці науково-методичних рекомендацій для удосконалення роботи заповідників та музеїв відповідного профілю.

Методологічні підходи, що використовувалися у ході дослідження, можуть бути використані при вивченні аналогічних проблем в інших музеях та печерних монастирських комплексах України.

Особистий внесок автора. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові положення, висновки та рекомендації, які виносяться на захист, одержані здобувачем самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, результати та висновки дисертаційної роботи було оприлюднено у формі доповідей та обговорено на 16 конференціях. Міжнародні наукові конференції: «Церковная археология: литургическое устройство храмов и вопросы истории христианского богослужения» (Севастополь, 2003 г.), «Кондаковские чтения» (Белгород, 15–16 жовтня 2004 р.), «Могилянські читання 2004» (Київ, 23–26 листопада 2004 р.), «Могилянські читання 2008» (Київ, 4–5 грудня 2008 р.), «Чернігівські старожитності» (Чернігів, 1–2 жовтня 2009 р.), «Могилянські читання 2009» (Київ, 3–4 грудня 2009 р.), «Могилянські читання 2010» (Київ, 2–3 грудня 2010 р.), «Могилянські читання 2011» (Київ, 1–2 грудня 2011 р.), «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (Київ, 30 травня – 1 червня 2012 р.), «Исихазм в истории и культуре Православного Востока: к 290-летию старца Паисия Величковского» (Чернігів, 30 листопада – 1 грудня 2012 р.), «Могилянські читання 2012» (Київ, 6–7 грудня 2012 р.), «Кондаковские чтения» (Белгород, 12 жовтня 2013 р.), «Чернігівські старожитності» (Чернігів, 1–2 жовтня 2014 р.), «Кондаковские чтения» (Белгород, 1 жовтня 2016 р.), «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (Київ, 29 травня – 3 червня 2017 р.), «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (у співавторстві з Кабанцем Є. П.) (Київ, 29 травня – 2 червня 2018 р.).

Публікації. Основні результати дослідження було викладено у 16 публікаціях, 5 з яких – у фахових виданнях України, затверджених ДАК МОН України, 2 – у закордонних виданнях.

Структура дисертаційної роботи відповідає предмету, меті і завданням дослідження. Вона складається із вступу, чотирьох розділів, що поділяються на одинадцять підрозділів, висновків, додатків, бібліографічного списку джерел і літератури. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 378 сторінок, із них основного тексту – 181 сторінка. Список використаних джерел містить 219 позицій, обсяг додатків – 142 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми та наукове значення роботи. Визначено об'єкт та предмет, методи дослідження, сформульовано мету та завдання роботи, встановлено хронологічні та територіальні межі, визначено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, надано відомості щодо апробації та публікацій основних матеріалів дисертації.

Перший розділ «Історіографічна та джерельна база, методологічні основи дослідження». У роботі проаналізовано наукові доробки та джерела, які були використані при дослідженні. Розкриті основні методи, що дозволили вирішити поставлені завдання.

Підрозділ 1.1. «Історіографія проблеми» репрезентує науковий доробок з питань вивчення історії Ближніх і Дальніх печер та їх інтер'єрів за хронологічним принципом.

Перший період: друга половина XVII ст. – 1917 р. Початком наукового вивчення київських печер, зокрема Ближніх і Дальніх лабіринтів Києво-Печерської лаври, можна вважати твір Іоанна Гербінія «Religiosae Kyovenses cryptae sive Kyovia subterranea», надрукований у 1675 р. в м. Йені. Саме з ним пов'язано зародження наукового інтересу до вивчення київських печерних комплексів та їх інтер'єрів. У 1795 р. вийшла праця Самуїла Миславського, яка у контексті церковної традиції свого часу мала описовий характер. Але саме цей твір став поштовхом до більш серйозних напрацювань авторів XIX ст. Серед них виділяються твори М. Берлінського (1820), Євгенія Болховітінова (1826), М. Сементовського (1864), П. Лебединцева (1886), М. Петрова (1897). Фундаментальною працею з історії вивчення печер та їх інтер'єрів необхідно вважати видання М. Закревського «Описание Киева» (1868), в якому надані зведені плани Ближніх і Дальніх печер. Загалом праці дослідників XIX ст. хоча і виглядають прогресивними, але у них домінує описовий характер. Подібна тенденція зберігається й на початку XX ст. Ф. Титов (1911) наводить виключно статистичні дані, що стосуються лаврських печер. Окремо слід відзначити статтю І. Я. Стелецького «Летописные варяжские пещеры и клад» (1916). У ній

Варязька печера вперше описується з точки зору перспективних археологічних досліджень, а особлива увага приділяється графіті. У путівнику по Києву К. В. Шероцького (1917) бачення Ближніх печер автором висвітлюється з деяким відтінком суб'єктивного (емоційного) сприйняття.

Другий період: 1930-ті рр. – кінець 1980-х рр. У міжвоєнний час серед нечисленних праць, присвячених лаврським печерам, виділяються роботи Ф. Ернста (1930) та Н. Гепенер (1930), які мають узагальнений характер з переважно статистичними даними. У післявоєнний час вийшла праця П. П. Толочка «Таємниці київських підземель» (1969), яка визначила ключові напрями вивчення київських, зокрема, лаврських печер. Новим інформаційним джерелом для вивчення інтер'єрів лаврських лабіринтів стали спелео-археологічні роботи 1978–1979 рр. у Ближніх печерах. Як наслідок, з'явилися публікації, присвячені археологічним дослідженням. Зазначимо, що вони були нечисленні і розрізнені за своєю тематикою.

Третій період: 1990-ті рр. – 2018 р. Із набуттям Україною незалежності у 1991 р. інтерес до вивчення лаврських печер значно посилюється. В 1997 р. світ побачила колективна монографія «Дива печер лаврських». В ній висвітлені різні аспекти з історії лаврських лабіринтів, включаючи розвиток печерних коридорів та охоронну діяльність з боку держави. Серед наукових робіт, які стосуються теми дисертаційного дослідження, виділяються статті В. А. Шиденка, О. В. Пітателевої, О. А. Воронцової, Т. А. Бобровського, А. В. Реутова, Н. О. Сінкевич, Н. О. Онопрієнко, Г. А. Марченко, І. А. Черевко.

Підрозділ 1.2. «Джерельна база дослідження». Джерельну базу дослідження склали писемні, зображальні та речові джерела. В систематизованих результатах аналізу джерельної бази відображена багатоплановість тих документів, які дали можливість дослідити інтер'єри лаврських печер комплексно.

Серед джерел найбільш важливими стали архівні документи. Зокрема з Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ф. 128), Державного архіву Київської області (ф. Р-862), а також матеріали з фондової

колекції НКПКЗ. Вагомим пластом джерельної бази дисертаційного дослідження стали спелео-археологічні та реставраційні звіти та щоденники проведених робіт у Ближніх і Дальніх печерах. До джерельної бази дисертації залучені опубліковані спогади вітчизняних та закордонних мандрівників, які відвідували Києво-Печерський монастир у період з XVI до початку XX ст.

Окремо у дисертаційній роботі виділяються зображальні джерела, що стосуються інтер'єрів лаврських печер. До них належать малюнки шведського мандрівника Карла Петера Мазера, графічні зображення з інтер'єрами лаврських печер представлені у працях М. Сементовського, І. Фундукля, П. Свиньїна, М. Закревського. До цього переліку також входять графічні матеріали з фондової колекції НКПКЗ.

Складовою частиною джерельної бази дисертаційної роботи стали археологічні артефакти та так званий інвентар, знайдений під час спелео-археологічних робіт у Ближніх печерах 1978–1979 рр.

Найвагомішу частину джерельної бази становлять предмети культу, в першу чергу твори церковного мистецтва, які входять до інтер'єрів Ближніх і Дальніх печер. Нарешті, важливим джерелом дослідження є самі печерні коридори, поховальні споруди Ближніх і Дальніх печер та графіті, що нанесені на стіни та склепіння стародавніх печерних ділянок.

У підрозділі 1.3. «Методологічні основи дослідження» визначено ключові поняття роботи, охарактеризовано методи і методологічні підходи, використані при підготовці дисертації.

Робота ґрунтується на спеціальних історичних та загальнонаукових методах аналізу. Вони складають методологічну основу дисертації і відповідають принципам історизму і наукової об'єктивності. Органічне поєднання методів дослідження дозволило досягти мети і реалізувати, поставлені у дисертації завдання. Зважаючи на міждисциплінарний характер дослідження, воно здійснене на основі методів історичної науки та спеціальної наукової дисципліни – пам'яткознавства. Серед загальнонаукових методів застосовані: метод першоджерел, бібліографічний, описовий, хіміко-технологічний,

іконологічної інтерпретації, компаративний, палеографічний та натурних досліджень. Згідно з поставленими завданнями у науковій роботі був застосований поетапний принцип дослідження.

У другому розділі «Інтер'єри Ближніх печер другої половини XII – початку XXI ст.» досліджено стінопис давньоруського і пізньосередньовічного часів, історія створення мідних іконостасів та іконостасних ікон у печерних храмах, визначені типи поховальних споруд.

У підрозділі 2.1. «Стінопис в інтер'єрах Ближніх печер» розглядається та аналізується живопис на давньоруських ділянках Ближніх печер Києво-Печерської лаври, який вперше був виявлений під час археологічних робіт в 1978–1979 рр. на ділянках «Преподобного Нестора Літописця» та «Преподобного Меркурія Смоленського». На основі датування давньоруських поховальних споруд, розташованих на ділянках Ближніх печер, визначається період виникнення настінного живопису. Аналізуючи зображення стінописних фрагментів, автор реконструює художню програму розписів, які були складовою частиною сакрального декору в інтер'єрах печерних лабіринтів у давньоруський час.

Досліджено стінописні композиції XVII–XIX ст. на печерних ділянках Ближніх печер, які відкриті для доступу відвідувачів. У процесі дослідження встановлена точна дата виникнення окремих композицій настінного живопису: це 1687 р. Визначено, що живопис формувався під впливом зображень з гравюр майстра Іллі, що були надруковані у «Патерику Печерському» 1661 р. Встановлено, що стінопис XVII–XIX ст. у Ближніх печерах мав характер ілюстрованого опису життя печерських святих.

Певну роль в оформленні печерних інтер'єрів грала декоративна складова: крім сцен із життя преподобних, образів Христа і Богородиці у стінопису використовувався рослинний орнамент, що заповнював площину стін, вільну від сюжетних композицій.

У підрозділі 2.2. «Іконостаси в храмах Ближніх печер» досліджена історія виникнення мідних іконостасів у трьох підземних храмах Ближніх печер

на початку XIX ст. Металеві іконостаси змінюють попередні дерев'яні майже одночасно: у період з 1814 по 1819 рр. Визначено архітектурні та стилістичні особливості іконостасів, що були споруджені у стилі пізнього класицизму. Встановлено, що автором проектів всіх трьох металевих іконостасів був ієромонах Арсеній (О. Якушкін).

Розглянуто сюжети в іконостасних іконах, які відповідають посвяті печерних храмів Ближніх печер. Встановлено, що в попередніх дерев'яних іконостасах XVII–XVIII ст. кількість іконних рядів, а, відповідно, й ікон була менша. Ікон у цокольному ряду не існувало взагалі, оскільки цоколь іконостаса у той час грав суто декоративну роль. Кількість ікон значно збільшилася у мідних іконостасах XIX ст. Для розміщення ікон починає використовуватися верхня частина іконостаса – аттик та нижня – цокольний ряд. Ідейно-художня програма в іконостасах XIX ст., яку розробляли її автори згідно з образно-змістовними потребами нового часу, стає більш розгорнутою.

Доведено, що деякі ікони із намісного ряду іконостасів церкви Прп. Антонія Печерського та Введення Богородиці у храм походять з попередніх іконостасів XVIII ст. – дерев'яних.

У підрозділі 2.3. «Поховальні споруди Ближніх печер» на основі спелео-археологічних робіт 1978–1979 рр. та власних досліджень визначено чотири типи поховальних споруд. Перший тип – могильні ями, другий тип – камери з лежанками, третій тип – локули, четвертий тип – відкриті ніші-аркосолії. Визначено основні періоди виникнення кожного типу поховальних споруд, які на різних етапах розвитку лаврських лабіринтів впливали на зміни в інтер'єрах лаврських печер.

Третій розділ «Інтер'єри Дальніх печер XVII – початку XXI ст.» присвячено дослідженню монументального живопису, іконостасам печерних храмів, іконостасним іконам та графіті Варязьких печер.

У підрозділі 3.1. «Стінопис в інтер'єрах Дальніх печер» досліджена історія виникнення монументального живопису та його художньо-стилістичні властивості. За архівними документами встановлено точну дату виникнення

монументального живопису в Дальніх печерах: 1834–1835 рр. Доведено, що одним із авторів-виконавців стінопису був М. Попов, який одночасно працював над поновленням ікон в іконостасі церкви Прп. Феодосія Печерського.

Розкрита художня програма живописного оформлення, яка співвідносилася з ідеєю прославлення печерських святих.

У підрозділі 3.2. «Іконостаси в храмах Дальніх печер» визначено основні етапи перепланування храмового простору з одночасною зміною орієнтації вівтарної частини в усіх трьох підземних храмах Дальніх печер. Висвітлена історія розвитку іконостасів у підземних храмах Дальніх печер упродовж XVII–XIX ст. Зазначено, в яких художніх традиціях створювалися мідні іконостаси та іконостасні ікони. Автором розглянута ідейно-художня програма іконостасних ікон та здійснено їх художньо-порівняльний аналіз з пам'ятками вітчизняного та західноєвропейського мистецтва. Доведено, що іконостасні ікони церкви Прп. Феодосія Печерського XVIII ст. створювалися під впливом традицій іконопису лаврської художньої школи і мають чітко виражений самобутній характер. В іконостасних іконах церкви Різдва Христового і Благовіщення Пресвятої Богородиці прослідковується відчутний вплив західноєвропейського мистецтва.

У підрозділі 3.3. «Графіті Варязьких печер» проаналізовано 155 написів – графіті, які були виявленні на стінах та склепіннях печерних коридорів Варязьких печер. У процесі аналізу всі графіті розділені на групи за періодом виконання та соціальною приналежністю їх авторів. Встановлено відсоткову кількість відвідувачів у залежності від періоду створення графіті. Визначено приналежність авторів графіті до тієї чи іншої соціальної групи, що і обумовило мотиви відвідування

ними Варязьких печер. Також доведено, що більша частина головної магістралі Варязьких печер була створена вже у XV ст.

У четвертому розділі «Проблеми та шляхи збереження, дослідження, музеєфікації інтер'єрів печерних комплексів Києво-Печерської лаври» розглянуто питання збереження лаврських печер та їх інтер'єрів з XVIII до

XXI ст. Виявлені основні чинники, що негативно впливають на інтер'єри лабіринтів, а в деяких випадках призводять до незворотних процесів, внаслідок яких виникають аварійні ситуації. Розглянуто підходи щодо збереження інтер'єрів лаврських печер та розроблено рекомендації для їх подальшого збереження.

Підрозділ 4.1. «Історія проблеми збереження інтер'єрів Ближніх і Дальніх печер Києво-Печерської лаври» присвячено вивченню історії збереження інтер'єрів Ближніх і Дальніх печер та формування їх музеєфікації. Визначено основні чинники, які негативно впливають на збереження лаврських лабіринтів та їх інтер'єри, а саме: забудови на прилеглих до печер територіях, які створюють аварійні ситуації; вплив ґрунтових вод, що негативно позначається на мікрокліматі в печерах; людський фактор, який приводить до негативних наслідків; самотійні, з боку монастиря, ремонтно-косметичні роботи всередині печер, які поступово, іноді безповоротно змінюють їх інтер'єри.

У підрозділі 4.2. «Рекомендації щодо збереження інтер'єрів Ближніх і Дальніх печер» розглянуто підходи щодо збереження інтер'єрів лаврських печер, які включають у себе підземні храми, іконостаси, іконостасні ікони, монументальний живопис, графіті. Розроблено рекомендації щодо вдосконалення музеєфікації пам'яток церковного мистецтва, які передбачають розміщення у печерах анованих інформаційних стендів із загальною характеристикою пам'ятки. Рекомендовано проводити роз'яснення захисних дій цих пам'яток за допомогою технічних та інформаційних засобів. Рекомендовано проведення спеціалізованих тематичних лекцій та екскурсій з метою популяризації пам'яток церковного мистецтва, які є складовою частиною інтер'єрів лаврських печер.

ВИСНОВКИ

Результатом дисертаційної роботи стали наступні висновки, що відповідають поставленим завданням.

1. Аналіз і систематизація вітчизняної історіографії показали, що в Україні відсутнє спеціальне комплексне дослідження з вивчення історії інтер'єрів Ближніх і Дальніх печер Києво-Печерської лаври. Насамперед це стосується пам'яткознавчої складової дисертації. Інтер'єри Ближніх і Дальніх печер ніколи не були об'єктами комплексного дослідження.

2. Найвагомішу частину джерельної бази дисертаційної роботи становлять печерні лабіринти та твори церковного мистецтва в їх інтер'єрах, а також зображальні матеріали. Окремий корпус джерел представлений різноманітними писемними матеріалами, а саме: архівними документами, реставраційними та спелео-археологічними звітами, спогадами мандрівників, нормативними документами, які регулюють охорону інтер'єрів Ближніх і Дальніх печер як об'єктів культурної спадщини України. Дослідження джерел дозволило неупереджено висвітлити ряд проблемних питань за темою дисертації, ввести до наукового обігу значну кількість маловідомих матеріалів.

3. Встановлено основні етапи створення стінопису у Ближніх і Дальніх печерах Києво-Печерської лаври. Перший етап – 30–80-ті рр. XII ст. – пов'язаний з розвитком некрополю у Ближніх печерах. Другий – кінець XVII ст. – з перевлаштуванням поховань у відкритих нішах-аркосоліях Ближніх печер. Третій – перша половина XIX ст. – характеризується поновленням стінопису в Ближніх та появою стінописних образів печерських святих в Дальніх печерах.

4. Визначена художня програма, згідно з якою формувався стінопис Ближніх (кінець XVII ст.) і Дальніх печер (перша половина XIX ст.). Домінуюча ідея програми обох лабіринтів – прославлення духовних подвигів печерських святих. Однак до її втілення, як доведено при порівнянні стінопису у різних лабіринтах, митці підходили по-різному. Стінопис Ближніх печер мав розгорнутий характер життєпису преподобних. У Дальніх печерах – це окремі настінні образи святих на повний зріст.

5. Визначені стилістичні напрями, в яких створювалися металеві іконостаси у печерних храмах Ближніх і Дальніх печер. Унікальним прикладом високого українського «іконостаса в мініатюрі», в якому присутні елементи всіх

класичних рядів, є іконостас церкви Прп. Феодосія Печерського (1760-х рр). Його архітектурно-декоративне оформлення та іконопис належать до стилю бароко. Проміжне місце між рококо і класицизмом займає іконостас церкви Різдва Христового (1802 р.). У іконостасах підземних церков Благовіщення, Прп. Антонія, Прп. Варлаама та Введення Богородиці у храм (всі створювалися у 1814–1819 рр.) стилістичні особливості відносяться до пізнього класицизму.

6. Визначено чотири типи поховальних споруд у печерах Києво-Печерської лаври. Перший тип, який використовувався з раннього періоду формування некрополя до XVII ст. – могильні ями. Другий тип, який з'являється на рубежі XII–XIII ст. – це камери-крипти з лежанками. Третій, найчисленніший тип поховання – локули, датується початком XV–XVII ст. Четвертий тип поховальних споруд – відкриті ніші-аркосолії, які були створені спеціально для гробниць з мощами – відноситься до початку XVII ст.

7. У процесі аналізу різночасових графіті на стінах та склепіннях Варязьких печер за тематичними групами класифіковано 155 написів. Виділено основні етапи створення графіті та реконструйовано соціальну приналежність їх авторів. Зафіксований в 30 м від з'єднання Варязьких і Дальніх печер напис XV ст. свідчить, що більша частина головної магістралі Варязької печери була викопана ченцями у цей час. Значна кількість графіті XVII ст. зосереджена у середній частині головної магістралі.

8. Виявлені проблеми охорони, збереження та музеєфікації інтер'єрів Близьких і Дальніх печер Києво-Печерської лаври. Встановлено, що основні чинники, що впливають на збереження інтер'єрів лаврських печер, пов'язані з ґрунтовими та поверхневими водами. Вони завжди негативно позначалися на печерному мікрокліматі. До інших негативних чинників необхідно віднести техногенні впливи, господарську діяльність монастиря, яка проводиться безпосередньо над підземними спорудами, несанкціоновані ремонтно-косметичні роботи, неконтрольовані потоки відвідувачів.

Для збереження та музеєфікації інтер'єрів печерних лабіринтів Києво-Печерської лаври розроблені рекомендації щодо охорони та музеєфікації стінопису та іконостасів підземних церков.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Литвиненко Я.В. Втрачені іконостаси лаврських церков // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Київ : Фенікс, 2010. Вип. 25. С. 67–86.
2. Литвиненко Я.В. Іконостаси і монументальний живопис лаврських печер. Датування, атрибуція, втрати, поновлення // Лаврський альманах. Дослідження печерних комплексів Києво-Печерської лаври. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети». 2012. Випуск 27. С. 306–337.
3. Литвиненко Я.В. Вивчення графіті Варязьких печер // Питання стародавньої та середньовічної археології й етнології. Збірник наукових праць. Чернівці: Видавничий дім «Букрек». 2015. Том 2 (40). С. 292–303.
4. Литвиненко Я.В. Аналіз знахідок у поховальних спорудах лаврських Близьких печер (за матеріалами звіту про спелео-археологічні дослідження 1978–1979 років) // Праці Центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. Випуск 32. С. 174–185.
5. Литвиненко Я.В. Іконостас церкви преподобного Антонія Печерського в Близьких печерах Києво-Печерської лаври // Питання історії науки і техніки. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2018. № 2 (46). С. 66–72.
6. Литвиненко Я.В. Анализ стенописи на древнерусских участках Близьких пещер Киево-Печерской лавры // Научные ведомости БелГУ. История. Политология. Белгород : БелГУ, 2018. Том. 45, № 2. С. 277–284.
7. Литвиненко Ярослав. Графіті Варязьких печер Києво-Печерської лаври // Болховітіновський щорічник 2015–2016 / Відп. ред. К. Крайній. Познань ; Київ. 2017. С. 49–119.

Публікації, які додатково висвітлюють результати дослідження:

8. Литвиненко Я.В. Интерьеры лаврских пещер и их генезис // Церковные древности: Сб. материалов III междунар. конф. «Церковная археология: литургическое устройство храмов и вопросы истории христианского богослужения» (Севастополь, 2003). Симферополь, 2005. С. 350–357.

9. Литвиненко Я.В. Стенопись Ближних пещер Киево-Печерской лавры (к вопросу об авторстве и датировке) // Могилянські читання 2008 року: Зб. наук. пр.: Церква і музеї: втрати ХХ століття. Київ : Фенікс, 2009. С. 201–208.

10. Литвиненко Я.В. К вопросу о датировке стенописи Ближних пещер Киево-Печерской лавры // Чернігівські старожитності : наук. збірник. Чернігів : Чернігівські обереги, 2009. Вип. 2. С. 205–210.

11. Литвиненко Я.В. Иконостасы пещерных церквей // Пам'ятки України. Київ. 2012. № 6. С. 46–57.

12. Литвиненко Я.В. История создания иконостаса Антониевской церкви в Ближних пещерах Киево-Печерской лавры в свете архивных документов // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Десятої Міжнародної наукової конференції (30 травня – 1 червня 2012 р.) / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник. Київ, 2012. С. 184–186.

13. Литвиненко Я.В. Развитие ближнепещерного комплекса Киево-Печерской лавры как мемориального (по результатам исследований 2008–2011 гг.) // Могилянські читання 2011. Збірник наукових праць. Київ, 2012. С. 406–411.

14. Литвиненко Я.В. Типология погребальных сооружений в пещерах Киево-Печерской лавры // Кондаковские чтения-V. Античность – Византия – Древняя Русь: сборник материалов международной научной конференции / отв. ред. Н.Н. Болгов. Белгород: НИУ «Бел-Гу», 2016. С. 177-182.

15. Литвиненко Я.В. Атрибуция иконы «Три Варлаама» из фондовой коллекции Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 06-07 червня

2017р. Київ : НАКККіМ, Асоціація реставраторів України, Видавець Олег Філюк, 2017. С. 156–161.

16. Литвиненко Я.В., Кабанець Є.П. Плани печер Києво-Печерської лаври XVIII ст. // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Шістнадцятої Міжнародної наукової конференції (29 травня – 2 червня 2018 р.) / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник. Київ, 2018. С. 75–78.

АНОТАЦІЯ

Литвиненко Я.В. Інтер'єри Ближніх і Дальніх печер Києво-Печерської лаври як об'єкти культурної спадщини України. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство. – Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ, 2019.

Дисертація присвячена актуальній науковій проблемі дослідження інтер'єрів Ближніх і Дальніх печер Києво-Печерської лаври як об'єктів культурної спадщини України, а також – забезпеченню охорони та збереження означених об'єктів. На базі наукових доробок та широкого кола джерел у роботі досліджена історія створення стінопису в печерних коридорах лаврських лабіринтів, визначені ідейні та художні властивості, під впливом яких він формувався. Досліджена історія мідних іконостасів в підземних храмах лаврських печер, та визначені напрямки, в яких створювався архітектурно-декоративний вигляд іконостасів та їх іконопис. У роботі визначені типи поховальних споруд, які на різних етапах розвитку лаврських лабіринтів впливали на зміни в інтер'єрах лаврських печер. Проаналізовано 155 написів-графіті у Варязьких печерах. В процесі аналізу встановлено відсоткову кількість відвідувачів у залежності від періоду створення графіті, графіті співвіднесені з комунікативним завданням людей, які їх залишали, а також доведено, що більша частина головної магістралі Варязьких печер була створена вже у XV ст.

У дисертації вивчено історію збереження інтер'єрів Ближніх і Дальніх печер, визначено проблематику їх музеєфікації. Виявлено основні чинники, що негативно впливають на збереження лаврських лабіринтів та їх інтер'єрів. Також розглянуто підходи та надані рекомендації щодо збереження та вдосконалення музеєфікації інтер'єрів лаврських печер.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, Ближні і Дальні печери, підземні храми, стінопис, іконостаси, графіті, культурна спадщина.

АННОТАЦІЯ

Литвиненко Я.В. Интерьеры Ближних и Дальних пещер Киево-Печерской лавры как объекты культурного наследия Украины. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 26.00.05 – Музееведение. Памятниковедение. – Центр памятниковедения НАН Украины и Украинского общества охраны памятников истории и культуры, Киев, 2019.

Диссертация посвящена актуальной научной проблеме исследования интерьеров Ближних и Дальних пещер Киево-Печерской лавры как объектов культурного наследия Украины, а также обеспечению охраны и сохранения указанных объектов. На основе научных разработок и широкого круга источников в работе исследована история создания стенописи в пещерных коридорах лаврских лабиринтов, определены идейные и художественные направления, под воздействием которых она формировалась. Изучена история медных иконостасов в подземных храмах лаврских пещер, и определены направления, в которых создавался архитектурно-декоративный вид иконостасов и их иконопись. В работе определены типы погребальных сооружений, которые на разных этапах развития лаврских лабиринтов влияли на изменения в интерьерах лаврских пещер. Проанализированы 155 надписей-граффити в Варяжских пещерах. В процессе анализа установлено процентное количество посетителей в зависимости от периода создания граффити, граффити соотнесены с коммуникативными задачами людей, которые их

оставляли, а также доказано, что большая часть главной магистрали Варяжских пещер была создана уже в XV в.

В работе изучена история сохранения интерьеров Ближних и Дальних пещер, определена проблематика их музеефикации. Выявлены основные факторы, негативно влияющие на сохранение лаврских лабиринтов и их интерьеров. Также даны рекомендации по сохранению интерьеров лаврских пещер и совершенствованию методов их музеефикации.

Ключевые слова: Киево-Печерская лавра, Ближние и Дальние пещеры, подземные храмы, стенопись, иконостасы, граффити, культурное наследие.

ABSTRACT

Lytvynenko I.V. Interiors of the Near and Far Caves of the Kyiv-Pechersk Lavra as objects of cultural heritage of Ukraine. – Manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences, specialty 26.00.05 – Museology. Monument Studies. – Center of monuments NAS of Ukraine, Ukrainian Society for Protection of Historical and Cultural Monuments, Kyiv, 2019.

The thesis is devoted to the problem of researching the interiors of the Kiev-Pechersk Lavra's the Near and Far Caves as objects of the cultural heritage of Ukraine, as well as ensuring protection and preservation of these objects.

History of creation of the wall painting in the underground corridors is investigated on the basis of the wide range of historical sources. It is proved that artists adhered to the general program of murals in the Caves, but approached its solution in different ways. General idea of the murals was a glorification of the Pechersky Saints.

The history of copper iconostases in the underground churches is investigated. Development direction of the iconostases design and their iconography is determined. Old wooden iconostases were replaced on copper ones during period from 1802 to 1819, except St. Theodosius church's iconostasis of the 1760's. It is noted that iconographic program of the iconostases was corresponded to the dedication of the Cave churches. The previous wooden iconostases had fewer rows of icons and less

number of icons. Iconographic program of the 19th c. iconostases became more detailed, especially due to unique topics connected with the Kyiv-Pechersk Lavra.

Different types of the burial structures that influenced changes in the underground interiors are identified. The graffiti inscriptions in the Varangian Cave, total number 155, are investigated. Based on the number of graffiti, the attendance of the caves at different periods is analyzed. Types of graffiti correlated with the communicative tasks of their authors are determined. The research results prove that most part of the Varangian Cave was created in the XV century.

History of preservation the interiors of the Near and Far Caves and problems of their museumification is studied. Main factors affected a preservation of underground labyrinths' interiors, such as groundwater and surface waters, are identified. At the present time the condition of the Kyiv-Pechersk Lavra's Caves interiors is aggravated by technogenic factors, economic activity of the active monastery, unauthorized repair works, uncontrolled flow of visitors. Recommendations for improvement of preservation the Lavra's Caves and their museumification are considered.

Key words: Kyiv-Pechersk Lavra, Near and Far Caves, interiors of the Lavra's Caves, underground churches, wall painting, iconostases, graffiti, burial structures, cultural heritage.

Підп. до друку 04.03.2019. Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір др. апарат.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 0,9. Зам 332. Тираж 100.

Видавець і виготовлювач
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 3953 від 12.01.2011.